

ОЛЕГ ВІЩИЙ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ЛЕГЕНДИ ТА РЕАЛІЇ

У статті розглядається проблема з'ясування місця й ролі князя Олега в історії Русі у світлі здобутків історіографії.

Ключові слова: Олег, Русь, історіографія, Рюрик, Візантія, Київ, джерела, Скандинавія.

До числа актуальних проблем, розв'язання яких залишається важливим для сучасної української історіографії, належить і проблема місця й ролі князя Олега Віщого в історії Русі. Розвиток новітніх методологій і спроби застосування їх, попри помітні успіхи, дискусії з багатьох проблем завели на манівці. Так і князь Олег Віщий, який для дослідників старших поколінь був князем, результатом діяльності якого стало утворення Київської Русі – потужного об'єднання, через територію якого проходили всі відгалуження шляху *з варяг в греки*, пережив трансформацію в легендарну особу, можливе існування якої перемістилося на середину X ст. Полеміка розгорнулася навколо кожного епізоду, пов'язаного з ним, часом у джерелах, які не мають жодного стосунку до літописного князя Олега, а найбільш популярними стають крайні погляди від повної легендарності Олега до визнання його князем Тмутараканської Русі, до складу якої входили ніби-то землі у Приазов'ї та по Сіверському Дінці. Князь Олег Віщий став нині найбільш легендарною і загадковою особою в історії Русі.

Привид князя Олега. Не можна стверджувати, що Олег обійдений увагою джерел. Однак досі далеко не всі дослідники погоджуються його вважати князем, не кажучи вже до віднесення до династії Рюриковичів. Етимологія імені Олега та його скандинавське походження давно не викликає заперечень (*Helgi* – *священний* від *heilagr* – *святий*)¹. Спроби поставити його під сумнів², виставити його слов'янським³ чи тюркським (від «олгу» – «великий»⁴; «Халегу» – «Творець»⁵), викликають хіба співчуття. Частина істориків вважає, що *Хельгі* – це титул конунга, якого приносили в жертву Одину або ж конунга-жерця⁶, але ця думка, яка базується на епічних розповідях про окремих конунгів з цим іменем, доволі дискусійна. А. Лященко (1871-1931) першим висловив здогад, що *Віщий* – це переклад скандинавського імені Олега⁷. Сучасні дослідники прийшли до висновку, що *Віщий* – це фонетичне і змістовне відбиття імені *Хельгі* у слов'янському середовищі⁸.

За літописами Олег був родичем Рюрика: *Їрода єму суца*⁹. За Найдавнішим Зведенням він був поставлений Рюриком регентом при сині Ігорі: *вгдавъ єму на руцѣ с-на свого Игорѧ блше бо молодѣ велми*¹⁰. Новгородський Перший літопис називає його воєводою Рюрика¹¹, Воскресенський літопис – племінником Рюрика¹². Але ще О. Шахматов допускав, що у Зведенні 1093 р. Олег називався князем¹³. Цілий ряд дослідників вважали, що літописці просто «докомпонували» Олега, який ніяк не був пов'язаний з Рю-

риковичами. М. Грушевський навіть допускав, що він міг правити у Києві між Аскольдом та Діром, тобто десь між 860-880 рр., і належав до окремої київської династії. автор також допускав наявність двох різних Олегів, один з яких жив на початку X ст.¹⁴. Останню версію підтримував А. Новосильцев, виходячи з повідомлення ал-Масуді про царя ал-Дір, сучасником якого був *«цар ал-Олванг, у якого багато володінь, обширні будови, велике військо і багате військовоє спорядження. Він воює з Румом, франками, лангобардами і іншими народами. Війни між ними ведуться з перемінним успіхом.»* Дослідник вважав, що ці відомості ал-Масуді можна віднести до 40-80-х рр. IX ст., і вони зафіксували одночасне існування Діра і Олега перед їх сутичкою¹⁵. За версією Г. Ловмянського, Олег був смоленським князем, а його зв'язок з Рюриком – пізніша комбінація¹⁶.

Г. Лебедев висловив здогадку, що родичем Рюрика міг бути представник місцевих нобілів¹⁷, тобто ладозької русі-варягів. Тут проситься аналогія з Сагою про Гамлета, його дід ютландський конунг Рюрик видав свою дочку Геруту за вікінга Хорвенділа після успішного повернення останнього з норвезького походу. Багато сучасних дослідників погоджуються з версією, що сестра Олега (за т. з. Іоакимовим літописом в передачі Василя Татищева її звали Ефанда) була матір'ю спадкоємця Рюрика¹⁸. Після загибелі Рюрика, Олег спочатку став регентом при малолітньому племіннику, а потім фактично узурпував владу, усунувши Ігоря.

Величезна література, присвячена Олегові, докладно демонструє наскільки важкими і дискусійними залишаються спроби відтворити його біографію¹⁹.

Олеги скандинавські. За Найдавнішим літописом Олег у 882 р. здійснив похід на південь, в ході якого здобув Смоленськ, Любеч, підступом захопив Київ, де убив князів Аскольда і Діра, і переніс туди центр новоствореної держави. Як писав Б. Рибаків, *«норманський конунг... незаконно і підступно оволодів Києвом»*²⁰. У 883 р. він долучив до неї землі древлян, у 884 р. – сіверян, 885 р. – радимичів, а потім уличів та тиверців. У 907 та 911 рр. здійснив успішні походи на Константинополь, які завершилися мирними угодами, а у 911 (чи 922 р. за Першим Новгородським літописом) помер в Києві чи Ладозі від укусу гадюки, яка виповзла з черепа його коня, таким чином збулося пророцтво волхвів.

Скандинавські джерела згадують кількох зовсім різних Олегів (Хельгі). В поемах «Відсід» (VIII ст.) та «Беовульф» (VIII ст.) Halga Til – Олег Сильний з данської династії Скульдунгів, який був батьком Хрольва Кракі (Жердинки). Про нього також розповідають ряд саг про давні часи, Саксон Граматик і Сноррі Стурлусон. Цей Олег жив у VIII ст. Ще два Олеги данського походження відомі з «Пісень про Хельгі»: Хельгі, син Херварда та Хельгі, син Зігмунта, який вбив Хундінга. Саксон Граматик розповів також про Хельгі, конунга Халогаланда, який сватався до дочки конунга фінів Гусі, володаря чарівних стріл, та Хельгі, нареченого дочки данського конунга Фродо на ім'я Хельга. Сноррі Стурлусон повідомляє

про Хельгі Сміливого, сина конунга Хрінгарікі (перша половина IX ст.)²¹. До кінця VIII ст. відноситься діяльність конунга Хедебю в Південній Ютландії на ім'я Heiligo²².

Адам Бременський, посилаючись на короля Свена II Естрідсена (1047-1074), повідомляє, що останнім конунгом Данії з династії Скульдунгів був Helgi (Олер), *любимий народом за свої справедливості і святість*. Його змінив швед Олаф, який захопив данський престол *силою зброї*²³. Останній став данським конунгом після розгрому вікінгів, тобто після 1 вересня 891 р., коли германський король Арнульф розгромив норвезьких вікінгів при Лувені, так що *трупи вбитих норманів забили русло* р. Дейле (Діль)²⁴. На цій підставі О.Пріцак відносив правління Олега в Данії до 891-900 рр., вважаючи, що після цього він перебрався на Русь²⁵. Якщо ж з першою датою можна ще погодитися, то 900 р. не можна обґрунтувати жодними джерелами. «Морський конунг» з Свеаланду (Швеції) Олаф Гора Руін опанував данський престол десь в кінці IX – на початку X ст. Як склалася доля конунга Helgi невідомо, хоча народ любить *за свої справедливості і святість* переважно загиблих героїв. Чи міг цей Helgi емігрувати на Русь? За певних обставин – так, але все, що про нього відомо, зовсім не в'яжеться з інформацією про Олега Віщого. Виникає наступне питання: яким чином данський Helgi міг дістатися Русі? Зрозуміло, що найпростішим був би звичний для вікінга морський шлях: програвши боротьбу за Данію йому найпростіше було відплисти до родичів у Ладогу чи пройти по Німану або Даугаві. Відступ в землі ворожих на той час ободричів і просування через численні князівства поморських і полабських слов'ян²⁶ до земель польських полян, а через них далі на південь – до Волині і Прикарпаття, тобто перехід через десятки часто ворогуючих між собою князівств і союзів, виглядає надто фантастичним.

Співставивши скандинавські матеріали з відомостями найдавніших літописів і, перебуваючи під певним впливом Г. Ловмянського, О. Пріцак дійшов висновку, що в образі літописного Олега Віщого злилися два реальні персонажі: Олег Віщій – міфічний князь-перевертень епічних сказань з роду Ільвінгів, герой легенд про похід на Константинополь і смерть від укусу змії, та реальний конунг, який об'єднав землі кривичів, здійснив похід на Візантію і загинув під час походу на прикаспійські землі²⁷. В останньому він виходив з інформації т. з. хозарських документів. Загалом його висновок стосовно Олега достатньо спекулятивний і відбиває прихований захист *хозарської* версії походження Києва та Київської Русі.

Таким чином, потрібно зазначити, що всі скандинавські джерела розповідають про Олегів, які пов'язані з літописним Олегом хіба що спільним іменем, яке було поширеним у Скандинавії й пізніше в XI-XIII ст.²⁸

Чи не єдиним скандинавським джерелом, діяльність героя якого знаходить паралелі в розповідях найдавніших літописів про Олега, є норвезька «Сага про Орвара-Одда». Вона була записана бл. 1265-1275 рр.²⁹ і збереглася в двох редакціях, які відмінні між собою в деталях. За сагою

Одд Священна Стріла був сином знатного вікінга Гріма, який народився на о. Рафніста в Хагоголанді на півночі Норвегії. Родичі переїхали у Вік, де відкрилася спадщина діда, і залишили хлопчика на виховання у Беріруаді у місцевого хевдінга Інгіальда, де він виріс з його сином Асмундом. Там же віщунка Гейда напророчила йому смерть від гадюки, яка виповзе з черепа його улюбленого коня. Тоді Одд вбив свого коня, поховав його в прибережному піску і вирушив у звичні для вікінгів мандри. Пригоди занесли його до Кунігарду, столицю Хунеланда (?), де одружився з Сілкісіф («Шовковою дівою!»), дочкою місцевого конунга, по смерті якого став правителем і *ландверманом* (воєводою) при юних братах дружини Геррауді і Асмунді, здійснивши походи у Бярмію та Візантію. Вже на старості йому довелося у справах заїхати на о. Рафніст. Повертаючись на корабель, він спіткнувся. Поворухивши пісок списом, знайшов череп коня, звідки виповзла змія і вжалила його в ногу під щиколоткою³⁰.

Ще перший видавець і дослідник саги Р. Бур звернув увагу на невідповідність у тексті саги (вбивши коня, Одд вважає себе в безпеці, хоча віщунка попередила його про смерть від гадюки, яка виповзе з черепа коня), що, на його думку, свідчило про пізній її характер і залежність від більш точної передачі легенди у літописному варіанті³¹. З останнім погоджувалися і більш пізні дослідники³². На думку Р. Бура, легенда про загибель героя від гадюки, яка виповзає з кінського черепа, була занесена на Русь вікінгами ще у IX ст., а в Норвегії її пов'язали з Орваром-Оддом. Схожість в переказах про смерть обох героїв могла сприяти подальшому перенесенню окремих рис з одного на іншого³³. Однак в норвезькому народному епосі збереглися ближчі до літопису варіанти саги, що відзначила О. Ридзевська³⁴. К. Тіандер з цього приводу висловив припущення, що первинною була легенда про смерть Олега в Ладозі: вона послужила матеріалом для літописця Нестора і для автора саги. Тільки скальду довелося мати справу з уже обробленим і достатньо заплутаним матеріалом, тоді як літописець мав під руками легенду у чистому вигляді³⁵. Появу у сазі єдиного мотиву, який збігається з літописною розповіддю про Олега, можна пояснити впливом Єлисавети Ярославни, яка, як дружина короля Гаральда III Суворого Правителя і мати короля Олафа Спокійного, перебувала в Норвегії у 1045-1067 рр. Але якраз росіка саги про Одда найбільш слабка основа для зближення переказів про Олега та Одда³⁶.

Частина дослідників приймала тотожність Олега Віщого з Орваром-Оддом без застережень, намагаючись узгодити інформацію саги та літописів³⁷, при цьому навіть не беручи до уваги, що спільним між ними є лише один фольклорний мотив, а все інше відрізняється, в т. ч. імена, а літописна розповідь є більшим архаїзмом у порівнянні з сагою³⁸. Тому вважати Орвара-Одда тотожним літописному Олегу немає жодних підстав. Зворотній вплив саги на редагування літописів можна побачити у версіях про від'їзд Олега за море.

Олеги моравські. Відомий польський геральдик й історик шляхетських родин Б. Папроцький (1543-1614), який після поразки австрійської

партії в боротьбі за польський престол з шведським претендентом Сігізмундом Вазою, емігрував до Моравії і написав там чеською мовою працю з її історії³⁹, де подав відомості про останнього правителя Великої Моравії «короля» Олега, який ніби-то був сином князя Святославиича, підступно вбитого братом Ярополком Святославичем у 971 р. Цього Олега (*Колег син Колги* – за Б.Папроцьким) батько, відчуваючи небезпеку, відправив на службу до чеських князів, де він відмовився від князівського титулу, жив як звичайний лицар і любив говорити *іди до врага* (за Б.Папроцьким в чеському перекладі це означало *іди до чорта*), за що був прозваний Врагом, а його маєтність отримала назву Врагов, ніби вперше згадану під 1180 р. Від його нащадків виводили свій рід графи Жеротинські. Далі Б. Папроцький помістив напівфантастичні докази князівського походження нащадків Олега, на зразок того, що Олег ніби-то дав своєму синові на підтвердження князівського походження «лист золотою грамотою писаний» та спроб Пліхти з Жеротина добути це підтвердження на Русі в часи короля Яна Люксембурга.

Зрозуміло, що Олег, згаданий Б.Папроцьким, якби він навіть й існував, не міг мати жодного відношення до Олега Віщого. І. Мицько переконливо реконструював джерела і процес компонування цієї версії польським генеалогом⁴⁰, звернувши, зокрема, увагу на походження графів Жеротинських від бургграфу Блуда з Блудова (1213-1215 рр.)⁴¹. Відомий чеський гуманіст Я.А. Коменський (1592-1670), який мав можливість користуватися архівом графів Жеротинських, бл. 1620 р. написав дослідження з генеалогії цієї родини «*De origine baronum a Zierotin*», в якому також розповів про Олега (Olgo). За ним цей князь був сином Олега свояка Рюрика і маймав моравський престол у 940-949 рр. Вчений зіслався як на джерело на якісь руські хроніки. На жаль, ця праця Я.А. Коменського не збереглася⁴².

Проте її використав історіограф, єзуїт, декан капітулу собору св. Віта у Празі Т. Пешіна (1629-1680) в своєму трактаті з військової та політичної історії Моравії (1677). За його даними Олег (Holek чи Olgus), син Голькума (Golkum) свояка Рюрика, який емігрував з Русі, став королем Моравії у 940 р., будучи обраним після того як Моравія у 939 р. відпала від Чехії через вбивство Болеславом брата Вацлава. Однак Олегові не вдалося вистояти в боротьбі з угорським князем на ім'я Токшоня⁴³ (Toxis – за Пешіною), хоча польський князь Земомисл прислав йому допомогу. Допомогали йому також і з Русі. У 949 р. біля Брну (Брно) моравсько-польське військо було розгромлене угорцями, а сам король Олег втік до князя Земомисла у Польщу, де і помер⁴⁴. Молодший сучасник Пешіни Я. Стредовський доповнив інформацію Пешіни повідомленням про повернення моравського короля Олега на Русь, де він якийсь час командував військом княгині Ольги і приборкав її противників, а також з прибулими з Моравії священиками займався християнізацією краю, де і помер у 967 р.⁴⁵

На думку А. Флоровського, Я.А.Коменський був знайомий з якимсь псевдоісторичним західноруським твором, в якому розповідалося про бо-

ротьбу синів Святослава, поєднану з домислом про Олега⁴⁶. Однак ця гіпотеза нічим не обґрунтована; крім того вчений виходив з засади, що Я.А. Коменський та Т. Пешіна були знайомі з працею Б.Папроцького, тоді як їх джерела могли бути зовсім іншими.

Аналізуючи розповіді Б. Папроцького та чеських істориків XVI-XVIII ст., можна з великою долею вірогідності припускати, що вони були незнайомі з руськими літописами і черпали свою інформацію з якихось документів з архіву графів Жеротинських або ж з пізніше втрачених моравських хронік, як припускав А. Кузьмін⁴⁷.

Учений-дослідник XVIII ст. сілезький німець Х. Ф. фон Фрізе у своїй «Історії польської церкви», написаній у 1785 р., викладаючи історію моравського короля Олега, був знайомий з працею Шлецера про найдавніший літопис. За його версією, Олег, син Олега Віщого, емігрував у Моравію через переслідування Ігоря. Тут він за підтримки німецького короля Оттона I, який організував змову проти князя Болеслава у 939 р., оволодів моравським престолом у 940 р. Наступного року після невдалого походу на Візантію Ігор уклав з Олегом оборонний союз. З 945 р. Олег зіткнувся з натиском угрів, які здобули столицю Морави Велеград і у 948 р. проголосили правителем Морави угорського принца Токшона. Програвши боротьбу з уграми, Олег спочатку відійшов у Польщу, а потім повернувся на Русь, був прийнятий Ольгою, став її соратником й ініціатором посольства до Оттона I, з яким мав контакти раніше. Помер він на Русі у 967 р.⁴⁸

М. Філін, співставляючи моравську інформацію про князя Олега з інформацією про християнську місію на Русі норвезького конунга Олафа Трюгвасона, прийшов до висновку, що Олег Олегович, вірогідно, справді існував. Прибувши в Моравію зі своєю дружиною та скарбницею у 939-940 рр., він одружився з Ярою-Ярославою, дочкою чеського князя Болеслава⁴⁹, а далі, спираючись вже на династичні права і моравську знать, проголосив себе королем. Програвши боротьбу з угорцями, виїхав до Кракова, а звідти – на Русь, що і відбилося у билинах у відомому сюжеті про поїздку Іллі з Морова до Києва через Краків⁵⁰. При цьому він спирався на висновок М. Халанського, який виводив ім'я богатиря Іллі від Helgi – Олій, Єлья – Ілля⁵¹.

Історики давно звернули увагу на те, що билинний богатир Ілля Муромець їхав до Києва через Туров⁵². Взагалі трансформація Іллі з Морова (Морави?) в Іллю з Муром (Муромця) могла відбутися вже у XVII ст. під впливом реального образу козака Іллі Муромця (Коровіна), який в Смутний час виступив претендентом на царський престол як царевич Петро і був страчений у 1608 р.⁵³ Сама ж загадка билинного богатиря далека від розв'язання⁵⁴. При цьому його зв'язок з моравським князем Олегом виглядає правдоподібним, хоча це в жодному випадку не дозволяє стверджувати про тотожність Олега Моравського з Олегом Віщим⁵⁵.

І. Мицько, який опрацював величезний масив європейського епосу⁵⁶, прийшов до висновку, що літописний Олег був внуком данського правителя Helgi, який наприкінці IX ст. емігрував на Полаб'я. Його синами від

першого шлюбу були Аскольд та Дір, причому перший загинув на війні з батьком, що знайшло свій відбиток у епосі (бій Іллі Муромця з сином, бій Гільдебранта з Гадубрантом та ін.). Пізніше Олег одружився з дочкою правителя Русі Будимира і отримав в придане Прикарпаття. Від цього шлюбу у столиці Олега Пліснеську народилася майбутня княгиня Ольга. Загинув Олег в Бердаа у 943 р. Він став прототипом билинних героїв Іллі Муромця та Вольги Всеславича, а також таких епічних героїв як Ож'є Данець і Гольгер Данске⁵⁷. Ця гіпотеза виглядає як спроба поєднати між собою в просторі і часі різноманітні джерела, узгодження яких потребує розгляд варіантів та гіпотез, внаслідок чого ймовірність правильного висновку не перевищує кількох відсотків.

Олег єврейсько-хозарських документів. Велика література сформува-валася навколо комплексу єврейсько-хозарських документів, куди відно-ситься листування кордовського міністра Хасдая ібн Шапрута з хозар-ським каганом Йосифом, відома в короткій та докладній редакціях⁵⁸, т. з. Київський лист хозарських євреїв⁵⁹ та Кембриджський документ Соломо-на Шехтера⁶⁰.

За інформацією автора останнього, який називає себе хозарським євреєм, підданним кагана Йосифа, переслідування євреїв візантійським імператором Романом Лакапіном (920-944) викликали напругу у стосун-ках з Хозарією, наслідком якої стало підбурення проти хозар «царя Русії» НЛГВ (Хельгу). Цей князь зайняв Самцкерц (С-м-л-рай) Хозарський (за М. Артамоновим це Тамань–Таматарха, тобто Тмутаракань, але, можли-во, це скоріше – Керч–Корчев⁶¹), скориставшись відсутністю хозарського воєначальника Песаха. У відповідь Песах захопив три візантійські міста, і змусив князя Хельгу розпочати війну з Візантією, але його флот було спалено грецьким вогнем і він пішов морем у Персію чи Фракію⁶².

Кембріджський документ, знайдений в 1912 р. професором С. Шехте-ром у генізі караїмської кінаси у Каїрі, історики пов'язали з посольством Ісаака бен Натана у Константинополь, що дозволило датувати його 949 роком. Це дозволило побачити у ньому ремінісценції з походу русів на Каспій у 945 р. (чому не 912/913?) і запропонувати корінно змінити хро-нологію давньої історії⁶³.

Інші дослідники звертали увагу, що Кембріджський документ міг бути помилково пов'язаний з василевсом Романом Лакапіном⁶⁴. Г. Вер-надський запропонував ототожнити Хельгу з хозарського документа з старшим сином Ігоря та Ольги, мужем Предслави.⁶⁵ Популярною зали-шається версія про тмутараканського князя Хельгу⁶⁶, яка останнім часом була підкріплена аргументацією В. Петрухіна. Справедливо вважаючи, що немає жодних підстав для перегляду хронології правління Олега, ро-сійський дослідник вирішив, що так само немає жодних підстав для ото-тожнення Хельгу з хозарської переписки з Олегом Віщим. Хельгу-Олег з хозарської переписки – це інший представник династії Рюриковичів, який був найбільш активним на хозарському напрямку. Такий князь міг правити у Чернігові. Частковий розгляд матеріалів розкопок знаменитої

Чорної могили у Чернігові у 1996 р., зокрема заклепки від лоді, як і сам обряд поховання у лоді, вказують на скандинавські традиції: в центрі ритуального простору знаходився котел з м'ясом жертвовної тварини, над ним доспіхи – ритуал повторював обстановку Вальгали – воїнського раю, куди потрапляли тільки герої. Чернігівський князь Хельгу-Олег міг у 941 р. здійснити самостійний похід на Тмутаракань, а звідти у 943/944 р. – на Берда⁶⁷. В останньому поході брав участь і знаменитий полководець Ігоря та Святослава – Свенелд⁶⁸.

Однак з хозарськими документами не все так гладко. Автентичність їх достатньо проблематична, особливо докладнішої редакції та Кембріджського документу⁶⁹. І листування мордовського міністра з хозарським каганом, знайдене серед рукописів караїмського гебраїста А. Фірковича (1787-1874), і два інші документи, які могли потрапити в Каїр через того ж Фірковича, правдоподібно були виготовлені для обґрунтування хозарського походження кримських караїмів⁷⁰. Спроба підтвердити цю автентичність з допомогою інтерпретації археологічних матеріалів⁷¹ не знайшла підтвердження при більш ґрунтовному розгляді цих матеріалів. Можна стверджувати, що похід Песаха, якщо він і мав місце, ніяк не відбився в археологічних комплексах⁷².

Шурин чи зять ладозького князя? Таким чином, звичайно, якщо не дотримуватися думки, що *Повість временних літ* є не більше ніж продукт пізньої літературної творчості, можна погодитись, що Олег був для Рюрика *Їрода єму суцця*⁷³. За «Сагою про Орвара-Одда», відношення якої до літописного Олега більш ніж сумнівне, Одд в Кунігарді, столиці Хунеланда (?), одружився з дочкою місцевого конунга, яку звали Сілксіф («Оксамитова чи Шовкова діва»), а по смерті тестя став правителем і *ландверманом* (воеводою) при юних братах дружини. В цьому конгломераті, де перемішані Кунігард (Київ) в загадковому південному Хунеланді та «оксамитова діва», як можливий відбиток важливих торговельних угод з Візантією, які відкрили регулярний доступ до візантійського шовку, реальним виглядає тільки те, що за віком літописний Олег дійсно міг бути зятем Рюрика. Але цього надто мало, щоби прийняти подібну версію. Рівно ж як і версію Іоакимового літопису про те, що Олег був братом Ефанди, дружини Рюрика⁷⁴.

Ким був все-таки Олег: зятем чи шурином Рюрика? Шведським, норвезьким, данським вікінгом чи представником місцевої *русі*? Джерела дають простір тільки для гіпотез. Олег міг бути як шурином, так і зятем Рюрика. А міг бути і одним з його племінників. Щоб утриматися в Ладозі, Рюрику потрібна була підтримка як лідерів місцевої *русі*, так і шведських, норвезьких чи данських конунгів.

Норвезька версія⁷⁵ найменш вірогідна. Данська – теж⁷⁶. Норвезька версія базується на сазі про Орвара-Одда. Данський Олег міг прибути до Ладоги не раніше кінця IX ст., десь біля 898-899 р., отож не міг бути тотожним літописному Олегу. Звичайно, не можна виключати, що Олег міг бути просто одним із Ськольдунгів, який прибув в Ладогу разом з Рю-

риком, або трохи пізніше. Хоча Г.З.Байєр ототожнював Урманію, конунгом якої за Іоакимовим літописом ніби-то був Олег, з шведською областю Раумдалією⁷⁷, це не більше ніж невдала спроба узгодити джерела. Мабуть мав рацію Г. Ловмяньський, вважаючи, що *урманський* це *норманський*⁷⁸. Найбільш вигідним для Рюрика був би союз з шведським обласним конунгом або ж з нащадком, нехай і віддаленим, попередньої ладозької династії, яка теж була шведського походження. Джерела не дозволяють відповісти на ці питання більш обґрунтовано.

Спокуса Київського каганату. Початок занепаду Волзько-Балтійського шляху призвів до скорочення східної торгівлі і потоку арабського срібла, яке досі регулярно поступало в Ладогу в обмін на північні хутра. Ладозьке королівство за таких умов могло перетворитися у другорядний лісовий край. Тільки торгівля могла забезпечити процвітання Ладоги і виживання її жителів, бо місцеві продовольчі ресурси були невеликими, а для закупки їх, в першу чергу хліба, потрібні були кошти. І для вікінгів східна торгівля мала першорядне значення, піки її розвитку забезпечували свіжі притоки скандинавського населення, що дозволяло утримувати баланс у трикутнику: скандинави–фіни–слов'яни. А поруч вже функціонували даугавський (західнодвінський) та німанський відтинки шляху «з варяг в греки», прорубаному свого часу Ейріком Мандрівником та іншими відважними авантюристами. Один із них, родич і племінник Рюрика – Аскольд, син Рагнара Ладброка, утвердився в Києві (Кунігарді), звільненому з допомогою його попередника Діра від хозарської залежності. Київський князь з часів Діра носив претензійний титул «кагана», щоби показати свою рівність з правителем хозар, якому раніше платив данину.

Дискусійним залишається інтерпретація повідомлення згаданого вже арабського енциклопедиста ал-Масуді про суперництво царя ал-Дір з царем ал-Олванг (?), як прочитав це ім'я А. Новосельцев⁷⁹. Опускаючи проблематичність прочитання імені, а також враження щодо механічного поєднання різних джерел, слід розглянути можливі причини появи цієї інформації. Не виключено, що після прийняття Діром титулу кагана, його контактів з василевсом Феофілом, на сході назву князівства поєднували з його іменем, тому суперництво Олега з Аскольдом знайшло свій відбиток як суперництво царів Діра та Олега.

М. Брайчевський змалював переконливий портрет Аскольда, як діяльного і сильного правителя, який здійснив походи на Візантію у 860, 863 та 874 роках і прийняв християнство⁸⁰. Але впевнено можна говорити тільки про похід 860 року, зафіксований у різноманітних джерелах⁸¹. Прийняття християнства не було загальним і, напевно, охоплювало лише еліту. Однак думка ніби Олег прийшов до влади в Києві на хвилі язичеської реакції не виглядає переконливою⁸². Зрозуміло, що запровадження християнства, яке розпочав Аскольд, наштовхнулось на опозицію частини знаті, як місцевої, так і пришлої, скандинавської. Не виключене також і суперництво Рюрика з двоюрідним братом Аскольдом, який був молодшим і за віком і за родовим рахунком Скъольдунгів. Поза сумнівами одне:

Олег оволодів Києвом не без допомоги противників Аскольда, які допомогли йому проникнути в град.

Виходи до Дніпровського шляху Ладозьке князівство контролювало ще за Рюрика, але між Київським каганатом та цими виходами знаходилося Смоленське князівство *кривичів*. У ньому теж перебувала якась група варягів, схоже пов'язана з Західнодвинським (Даугавським) шляхом. Потужна факторія в Гніздові – єдине, що дозволяє говорити про існування цієї факторії. Традиція зберегла згадки про зайняття Смоленська та Любеча. Згадка останнього в угоді з Візантією дозволяє також стверджувати, що тоді це був центр одного з князівств.

Щодо хронології: у 882 р. маркграфство Рустрінгія було передано племіннику Рюрика Готфріду, синові Гаральда Клака, що певною мірою підтверджує традиційні дати. До того часу Олег опанував Смоленськ і вийшов на кордони Київського каганату. І стало зрозуміло, що інтереси наступників Рюрика зосередилися на південному напрямку.

Угорський фактор. Чому ж так легко впав Київський каганат? Версія про опір язичників політиці християнізації, яку проводив Аскольд, не виглядає переконливою. Можливо, що тут зіграли свою роль зовнішньополітичні чинники. Не до кінця вивчені стосунки київського кагана з *уграми*, які були на той час його південно-східними сусідами. Зв'язки угорської мови з самодійськими і деякими іншими мовами азійського материка дають підстави припустити, що батьківщина фіно-угрів лежала десь на межі Європи і Азії – найімовірніше в Приураллі та Заураллі⁸³. Зв'язок угорців з *гунами*, який декларувала угорська історіографія XIX – першої половини XX ст., виявився фікцією. Правдоподібно початковою територією угорських племен можна вважати землі, обмежені ріками Волгою, Камою і Білою та Уральськими горами. Але і ця проблема залишається дискусійною. Глибоке дослідження угорської мови і наявні свідчення про зовнішній вигляд, звичаї, поведінку у час, коли вони вперше зіткнулись з європейськими народами, дають підстави підтримати гіпотезу щодо розміщення угорської прабатьківщини в Азії. Є доволі вагомі докази того, що перші нащадки цього кочового племені – вихідці з півніжжя Гімалаїв, і що звідти і почалося «велике переселення мадярів»⁸⁴. Деякі дослідники розташовують прабатьківщину угорців в районі Саян⁸⁵, інші – в Західному Сибірі у межиріччі Обі і Іртишу або в басейні середньої Волги і Ками⁸⁶.

Суспільний устрій угрів-мадярів склався під впливом сусідніх тюркських племен-номадів, з якими тісно перепліталася рання історія угрів. Це були справжні азійці: низькорослі, з ледь прорізними очима, голеними головами, невтомні вершники – «вони немов народились верхи на своїх конях»⁸⁷ – як їх описують хроністи того часу. Назва *угорці*, чи *угри*, має безсумнівний зв'язок з «Югрою» руських літописів; *уграми* назвали цю групу слов'яни. Сам народ до цього часу називає себе мадярами*.

Угорці (мадяри) – останні з кочовиків, що колонізували Центральну Європу. Виділення угорських народів із загальної маси фіно-угрів спів-

* «Magyar» означає «дитя землі» або «дитя гір».

пало приблизно з початком епохи бронзи у третьому тисячолітті до н.е. Відтоді угорці раз у раз займали становиська в азійських степах, переміщаючись на межу степу і лісостепу. Можливо, що саме цих угрів-мадярів мав на увазі Геродот, згадуючи у V ст. до н.е. народ «юрка» (угра, югра?): «І вони живуть полюванням, а полюють ось як. Дерев у них дуже багато в усій їхній країні, і мисливець залізає на дерево і очікує. Кожен там має привичаєного коня, що лягає на живіт, щоб не привертати до себе увагу. І кінь очікує так само, як собака. Щойно мисливець побачить із дерева дичиу, він стріляє в неї з лука, скаче на коня і переслідує її разом з собакою»⁸⁸. Цей народ Геродот розмістив поряд з *тісагетами*, локалізацію яких пов'язують з *городецькою культурою* (VII-V ст. до н.е.), поширеною у лісостепових просторах середньої і нижньої течії р.Оки, басейні р.Мокші і Цни та Середнього Поволжя⁸⁹.

З огляду на тюркське походження назв майже всіх домашніх тварин в угорській мові, можна не сумніватися у довготривалих контактах угорців з тюркомовними кочовиками-скотоводами, які запанували в цьому ареалі, починаючи з V ст. н. е. Можна припустити, що з цього часу основна маса *угрів*, від яких відділилися пізніші *ханти* і *мансі*, відійшовши трохи на північ, почала, пристосовуючись до кочового життя – в Magna Hungaria (Великій Угорщині), між річками Камою і Уралом та Північним Причорномор'ям. Тут угри-кочовики жили під гегемонією тюркомовних племен: *тюрків-булгар* (V ст.), *сабірів* (VI ст.), *оногурів* (VI-VII ст.) та *хазарів* (VII-IX ст.). Через це і візантійські автори більш пізнього часу називали угрів то «турками», то «савардами», то «оногурами»⁹⁰. Зрештою назва угорців в європейських мовах (лат. *Hungaras*, нім. *Ungarn*, франц. *Hongrois*, рос. *венгри*) походить від імені тюрків-оногурів, по території яких угорці кочували в 558-642 рр.⁹¹.

Зберігся опис подорожей угорського домініканця Юліана у 1235 та 1237 рр. у пошуках «Великої Угорщини». В басейні однієї з приток середньої Волги він знайшов населення, яке розмовляло угорською мовою⁹². На думку угорського дослідника Й. Перенї ця група *мадярів-маджарів*, що залишилася тут після відходу основної частини угрів на південь, трансформувалася пізніше в *мишар-татар* (мещерських татар), які до нашого часу повністю асимільовані росіянами, хоча ще в першій половині XX ст. ідентифікували себе як окремий етнос⁹³. Напевно, з Південного Приуралля, яке в ранньому середньовіччі називалось *Великою Угорщиною*, приблизно VI-VII ст. почався рух мадярів на захід⁹⁴. Східні автори X ст. ал-Балхі і ал-Масуді ототожнювали угрів і башкирів, розміщаючи їх у басейні р. Білої. Це підтверджували і папські дипломати Джованні П'єрано де Карпіні та Гільом де Рубрук, які побували тут у XIII ст.⁹⁵. Угровне населення було присутнє в нижній течії Ками ще у другій половині XVI-XVII ст.⁹⁶. Звідси основна маса угрів перемістилася у *Леведію* на північ від Азовського моря і, нарешті, в край *Etelköz* – межиріччя Дніпра і Дністра⁹⁷.

Яким був їх шлях, де розташовувалась їхня держава *Леведія*, чи були взагалі присутні *угри* в Криму? – ці питання надалі залишаються диску-

сійними. Частина науковців вважає, що *угри* рухалися через Волгу на Оку і далі в Леведію. Їхні опоненти припускають, що *угри* пройшли степами через середню течію Волги і переправились через Дон в районі Ведмедиці і Хопру. За К. Гротом, *угри* рухались через Волгу і Каму на Оку, а потім до верхів'я Дону. Одну з зупинок вони, імовірно, зробили на ріці Угрі⁹⁸. За М. Данилевським та Й. Перені, *угри* спочатку переселились в Башкирію, звідки їх витіснили *печеніги*. Тоді з дозволу *хозар* вони переправились через Волгу в районі нинішнього Саратова і через Дон в районі рік Ведмедиці і Хопру. А вже звідси угри-кочівники переселилися в *Леведію*⁹⁹.

У пошуках Леведії дослідники оперують свідченнями арабських та перських авторів, даними топоніміки й археологічними матеріали. Більшість дослідників шукає її в причорноморських степах між Доном і Дніпром. Проти цього рішуче виступив Е. Мольнар (1894-1966), який доводив, що Леведія знаходилася не в степовій, а в лісостеповій зоні між Києвом і Воронежем. Як доказ, автор наводив угорські поховання IX ст. у Воронежській області¹⁰⁰. Його версію прийняв свого часу і я, припускаючи, що *Леведія* – це область лісостепу на північ від Чорного моря по обох берегах Дону, між Києвом та Воронежем¹⁰¹. Гостро заперечував проти спроб шукати Леведію у лісостепах М. Артамонов. На його думку, *угри* прорвалися прямо в степи Причорномор'я і під тиском *хозар* відійшли на захід *хозарських* володінь в межиріччя Дніпра та Дунаю – в *Ателькузу* (Etelköz)¹⁰². Відрізняється від інших версія П. Степанова, який пропонував шукати Леведію в Приураллі, де збереглися пам'ятки *бахмутинської культури*¹⁰³.

Коли *угри* з'явилися в Леведії? Дата 700-750 рр. доволі проблематична¹⁰⁴. Лише після того, як араби завоювали Бактріану і Согдіану, етнічні потрясіння в Туркестані та сусідніх регіонах, які зрушили з місць групи кочовиків, серед яких були *печеніги*, змусили й *угрів* переміститися на захід. Тобто сталося це десь наприкінці VIII ст. Тут угри мусили визнати зверхність *Хозарського каганату*. Очевидно, вони вже звикли до таких взаємин з тюркськими володарями.

Однак уже на початку IX ст. до об'єднання семи племен *угрів* (Nyék, Kúrtgyarmat, Tarián, Jenő, Kér, Keszi та Magyar¹⁰⁵ – остання назва невдовзі закріпилася за всіма племенами) приєдналися племена *кабірів* (залишки тюрків-кочовиків, які активно виступали проти юдейської верхівки *Хозарського каганату*). Союз цих племен очолив *Джила* (Дюла). За Абу Саїдом Гардізі, який написав свою працю бл. 1050-1052 рр., «*Кенде – титул їх головного царя; титул того начальника, який відає справами – дюла, мадяри роблять те, що наказує дюла*»¹⁰⁶. Деякі дослідники, які приймають інформацію Гардізі, вважають, що першими *дюлами* в союзі угрів були *кабари*¹⁰⁷. Вони й долучили угрів до антихозарського бунту.

За версією К. Цукермана *хозарська фортеця Саркел* була споруджена у 833 р. саме проти угрів чи для контролю над ними¹⁰⁸. *Хозарам* вдалося відтіснити бунтівників далі на захід – за Дніпро в *Ателькузу*. Тут у 30-х роках IX ст. вождем союзу став Леведі¹⁰⁹, наступниками якого були Ал-

мош та Арпад. Саме десь у нижній течії Дніпра угрів (Ungare) в першій половині – середині IX ст. зафіксувало таке добре поінформоване джерело як Баварський Географ¹¹⁰. Близько 839 р. угорські загони, як союзники болгар, з'явилися на Дунаї¹¹¹.

Деякі дослідники вважають, що в цей час *угри* підпорядкували собі частину східнослов'янських племен. За С. Кроссом, Дір та Аскольда були угорськими васалами або намісниками¹¹². На думку Й. Перенї, *угри* брали данину з *кривичів* та *сіверян*, а з *полянами* вели війну¹¹³. За Е. Мольнаром, угорці збирали зі слов'ян данину для хозарів¹¹⁴, що заперечував М. Шушарін¹¹⁵. Г. Вернадський вважав, що данину уграм платив і Київ і погоджувався з С. Кроссом, що поява Олега в Києві мусила викликати війну з *уграми*¹¹⁶.

Про перебування угрів під Києвом свідчать також давні топоніми: гора Угорська (Аскольдова могила), Угорське урочище під Києвом¹¹⁷. Триває дискусія навколо походження боярина Ольга (як похідне від Алмоша чи від скандинавського Holmi?), який поставив ротонду св. Миколая на Аскольдовій могилі. В Ольмі бачили навіть самого угорського вождя Алмоша, забуваючи, що він не міг бути християнином, а, значить, не міг поставити церкви на могилі Аскольда¹¹⁸.

Але, скоріше, ситуація була зовсім протилежною. Між першою третьою IX ст., коли у Причорномор'ї між Дніпром та Дунаєм вождем угрів став Леведі, з яким хозари уклали угоду, скріплену династичним шлюбом, та часом, коли Алмаш повів *угрів* і *кабарів* за Карпати, вони повинні були нападати на київські землі, а також *уличів* і *тиверців*. В «Повісті минулих літ» напади угрів порівнюються з нападами сучасних літописцю половців: угри – «*ходляце аки се половци*»¹¹⁹. Про напади угрів на слов'янські території у IX ст. повідомляє ал-Марвазі¹²⁰. Ібн-Русте з цього приводу писав: «*Мадяри панують над всіма сусідніми слов'янами, накладають на них тяжку данину і поводяться з ними, як з військовополоненими... Мадяри ведуть торгівлю ними*»¹²¹. Слов'яни, намагаючись захиститися від угорців, будували укріплення на Титчихінському городищі¹²². Сліди цієї боротьби, яка підривала сили київського кагана Аскольда, можна бачити також у повідомленні Никонівського зведення під 867 р. про війну Аскольда і Діра з печенігами, яких тоді ще в українських степах не було¹²³. Тому дуже правдоподібною виглядає здогадка Г. Маргера про союз Олега з уграми, які допомогли йому в опануванні Київського каганату¹²⁴.

Опанувавши Київ, Олег у 883 р. змусив платити данину древлян, у 884-885 рр. – сіверян, у 885 р. – повів війну з тиверцями. Навряд, чи це була спроба відновити панування Києва над землями, які раніше від нього залежали. Скоріше вдалий полководець спішив раціонально використати згуртовані мілітарні ресурси та допомогу *угрів*.

На 887 р. становище *угрів* змінилося. Степові народи вже кілька десятиріч перебували в неспокої. *Араби* зрушили з місця гузів-торків, *гузи* змусили до міграції *печенігів*. Близько 893 р. хозарські правителі уклали союз з *уграми* і Візантією проти печенігів і болгар. Хозарський каган

послав морем до Візантії військо для війни з болгарами. Візантійсько-хозарське військо було розбите болгарами, які особливо жорстоко розправилися з хозарськими полоненими – перед самим обміном їм відрізали носи. Розгніваний імператор Лев IV у 894 р. прислав флот, який перевіз *угрів* на правий берег Дунаю, тобто в Болгарію. *Угри* розбили військо царя Симеона, дійшли до Преслава, грабуючи і вбиваючи населення, взяли багато полонянок і продали їх у Візантію¹²⁵. В цей час болгарський цар був блокований у Дорогостолі. У 895 р. *угри* знову сплюндрували Болгарію¹²⁶. Але у 897 р., коли *угри* пішли у похід, *печеніги* і *болгари* з двох сторін напали на Ателькузу, де залишилися угорські стани з жінками та дітьми, та спустошили її. Ситуація була настільки критичною, що частина орди навіть відбилася від Алмоша і пішла в Грузію до Кавказьких воріт¹²⁷.

Настав час, який угорська традиція називає *honfoglalás* – *набуття батьківщини*¹²⁸. Витіснені *печенігами* угри змушені були покинути і Ателькузу та мігрувати ще далі за Карпати¹²⁹. Сьогодні можна стверджувати, що перехід *угрів* через пізніші українські землі Правобережжя та Прикарпаття і перехід через Карпати відбувся між 897-899 рр.¹³⁰ Топоніми (с. Мажари в околицях Овруча, р. Кабарівка і с. Кабаровце у Зборівському повіті), угорське поховання на Крилосі свідчать скоріше, що перехід Арпада не був мирним, а у розповіді угорського Аноніма про війни з галицькими і волинськими князями є і доля правди. Анонім розповідає і про війну з Києвом. В ПВЛ під 898 р.: «идоша Угри мимо Києвъ горою, еже нынѣ зовется Угорское, и пришедше ко Днѣпру сташа вежами, быша бо ходяше яко и Половцы и пришедше отъ Востока и устремишася чрезъ горы великія, иже прозвашася горы Угорскія и почаца воевати на живущаа ту»¹³¹. Отже, вірогідно, що Олегу вдалося спрямувати союзні йому угорські орди на землі волинських і хорватських князівств.

Хозарська проблема. Об'єднавши землі вздовж шляху «з варяг в греки», Олег мусив зіткнутися з Хозарським каганатом, котрий контролював шлях зі сходу через Нижню Волгу та Каспій. Ладозьке князівство піднялося завдяки своєму розташуванню на північному краю цієї магістралі. Тепер було спокусливо самому вийти на протилежний південний край. Подібних спроб було по меншій мірі дві. У 909 р. 16 лодей (бл. 600-650 дружинників) прорвалися через хозарські землі в Каспійське море, підплили до о. Абесгуна в Табаристані і спалили торговельний флот, який стояв в тамтешній гавані. У 910 р. ті ж руси зайняли Сарі. Оцінка цих подій не виглядає переконливою. На думку А.Новосильцева і В.Пашуто, в такий спосіб Олег йшов на зближення з Візантією і ослаблював позиції халіфату¹³². На Кавказі в цей період йшла важка боротьба. Цар Смбаг I (892-914) з допомогою Візантії сподівався відродити сильну незалежну Вірменію. Ішхани, очолені Гагіком Арцруні, бачили вихід у вірній службі наміснику Ширвану і Вірменії Юсуфу ібн Абу-с-Садж, який хоча і платив данину в Багдад, фактично залишався незалежним володарем. Смбаг I зазнав поразки, був схоплений через зраду ішханів і страчений. Але, наврод чи вірно шукати зв'язків між походами русів на Каспій та політикою

Смбата I, Візантії і Юсуфа. Так само мало шансів зв'язати експедиції русів з політикою Ісмаїла Саманіда (892-907), який володіючи Мавераннахром і Хорасаном, добився від халіфа передачі собі Табаристану і простягав руки до Ширвану. Скоріше всього це були просто спроби здобути якусь торгівлю факторію на Каспії, яка би дозволила обминути хозарське і болгарське посередництво у східній торгівлі. Однак повне незнання ситуації прирікало всі ці спроби на невдачі.

912/13 р. за даними ал-Масуді руський флот на 500 лодях через Керченську протоку ввійшов в Азовське море. Це мав бути величезний ледунг в 15-20 тис. дружинників. Хозари дозволили русам пройти через Дон, звідки волоком лоді були перетягнені у Волгу і військо спустилося по ній у Каспійське море. Каган саме воював з печенігами, крім того вожді русів обіцяли йому половину здобичі. Результатом походу був розгром мусульманської торгівлі на Каспії, хоча масштаби його дозволяють припускати, що мова йшла все-таки про завоювання одного з портів і перетворення його в руську факторію. Коли ескадра повертала назад, руси погодились віддати половину здобичі кагану. Але мусульманська гвардія кагана почала вимагати розправи. Каган скорився на вимогу гвардії, хоча і попередив вождів русів. Битва тривала три дні і закінчилась перемогою мусульман.

Немає впевненості в тому, що ці спроби були організовані Олегом, але шлях яким йшли руси, пролягав з території, яка входила до держави Олега. Можливо, що частина цих експедицій була організована самостійними групами вікінгів, які запрошувалися Олегом і мали відіграти певну роль у його планах тиску на Візантію з метою внормування торговельних і політичних стосунків. Після того як потреба в них минала, сам князь відпускав їх в далекі експедиції, щоби не витратити на їх утримання коштів з скарбниці. Можливо при цьому він сподівався у випадку успіху отримати на Каспії кілька власних баз, що дозволило би йому позбутися хозарського та візантійського посередництва в торгівлі на Великому шовковому шляху. Але можна константувати, що всі його спроби закріпитись на Каспії, якщо такі були, результатів не дали.

Угоди з Візантією. Література навколо угод з Візантією 907 та 911 рр. величезна¹³³. Ще О.Шахматов, піддавши сумніву реальність походу та угоди 907 р.¹³⁴, відкрив триваючу досі полеміку навколо кількості походів і їх вірогідності¹³⁵, в якій домінуючим стало компромісне твердження, що похід відбувся у 907 р., а угода була укладена остаточно у 911 р.¹³⁶ Але ряд дослідників і далі не тільки піддають сумніву реальність походів Олега та угод з Візантією¹³⁷, а навіть сам факт існування такого князя¹³⁸. Б. Рибаків висунув гіпотезу про існування в найдавнішому літописанні відліку років від Аскольдового походу 860 року¹³⁹. Розвиваючи цю ідею, М. Брайчевський на основі «мовчання» візантійських джерел (однак крім Хроніки Псевдо-Симеона з останньої третини X ст.¹⁴⁰ нещодавно А.Чернов звернув увагу на ще деякі свідчення інших джерел¹⁴¹) та реконструйованого ним Аскольдового літопису, висунув гіпотезу, що текст неіснуючої угоди 911 р. списаний з угоди 874 р., укладеної князем Аскольдом¹⁴².

Ці гіпотези породили впевненість, що Олег не мав відношення до угоди 911 р., а його ім'я просто було вкомпоноване редактором літопису¹⁴³.

Але навіть найбільші скептики не зуміли відшукати будь-яких слідів пізнішої підробки тексту візантійсько-руських угод, згоджуючись з їх відповідністю тодішній візантійській дипломатичній практиці та праву. Без сумніву збережені тексти є перекладами, зробленими з автентичних копій актів з спеціальних копійних книг¹⁴⁴. Напевно все ж був правим О. Васильєв (1867-1953), який прийшов до висновку, що і похід Олега не міг бути вигаданий руським літописцем, просто останній в традиціях скандинавських героїчних саг подав один із звичних рейдів як епохальну подію¹⁴⁵. Вірогідність походу відстоювали відомі візантиністи Г.Острогорський¹⁴⁶, Р. Дженкінс¹⁴⁷, О. Каждан¹⁴⁸.

Таким чином, враховуючи текст угоди, можна все ж стверджувати, що похід мав місце у 907 р.¹⁴⁹ і закінчився перемир'ям, після чого тривали довгі переговори, які завершилися укладенням угоди (за ПВЛ «месяца сентября 2, индикта 15 в год от сотворения мира 6240», тобто 2 вересня 911 р.). Сумнівів ця дата у дослідників не викликала.

А.Чернов відносить дату підписання угоди князем Олегом до 2 вересня 912 р., пов'язуючи її з двома іншими датами – 1 вересня 912 р. минало 600 років від едикту Костянтина, яким була дарована свобода християнського віросповідання, та 2 вересня – днем пам'яті св. Маманта, чиє ім'я потрапило в угоду¹⁵⁰. Так як в угоді візантійська сторона представлена василевсами Львом VI, Олександром і Костянтином VII, а Лев VI помер 11 травня 912 р.¹⁵¹, то дослідник піддав сумніву і цю останню загальноприйнятю дату. Аргументація А. Чернова залишається дискусійною, але вчений цілком слушно звернув увагу на ще дві обставини, які залишилися поза увагою інших дослідників. В текст угоди потрапило ім'я візантійського дипломата Іоанна, який прибув до Києва і прийняв основну участь у складанні документа, а судячи з клятви в угоді хрестом і Троїцею, на момент підписання документу Олег уже був християнином¹⁵². Історик навіть пов'язує вигідні умови угоди результатом хрещення Олега і обіцянкою завершити християнізацію Русі. При цьому він посилається на інформацію Тахіра ал-Марвазі (бл. 1120 р.), за якою руси хрестилися в місяці 300 р. хіджри, які відповідають періоду від 16 липня до кінця вересня 912 р.¹⁵³ Не надаючи вирішальної ваги точності інформації Тахіра ал-Марвазі, можна цілком погодитися з висновком щодо хрещення Олега і участі Іоанна у складанні угоди.

Текст цієї, поза сумнівами вигідної для Русі угоди¹⁵⁴, багато разів перекладався і коментувався, наводимо його в перекладі Л.Махновця¹⁵⁵: «Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цезарях Льві та Олександрі, ми від народу руського *Карлы, Инегельдъ, Фарлофъ, Веремудъ, Рулавъ, Гуды, Руальд, Карнъ, Фрелавъ, Рюаръ, Актеву, Труанъ, Лидульфостъ, Стемиръ*¹⁵⁶ послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва, і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цезарів грецьких, для збереження і на

засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межі християнами і руссю, за бажанням наших князів і за велінням, і від усіх, що є під рукою його, сущих русів. Наша світлість, більше від інших за волею Божою, хочачи зберегти і засвідчити таку дружбу, яка бувала межі християнами і руссю, багато разів насправді прагнули не лише просто на словах, а на письмі і з клятвою твердою, клявшишся оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і закону нашому.

Глави, які ми, отже, взяли на себе по Божій вірі і дружбі, суть такі:

По першому слову замирімося з Вами, греки, дружимо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману, чи злочинів од тих, що перебувають під рукою наших світлих князів, і подбаємо, наскільки сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу немінливу і бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіте таку ж дружбу, незаблиту і непорушну, до князів світлих наших руських і до всіх, що є під рукою світлого князя нашого, назавжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так:

Нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб мали віру до цих доказів; а коли вони йому будуть не йняти віри, нехай не клянесться та сторона, яка прагне щоб не вірили; а коли поклянесться по вірі своїй – буде кара, якою й виявиться провина.

Про це: якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, що вчинив убивство, якщо є він імуцим, то частину його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімуцим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре.

Якщо ж ударить мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр срібла по закону руському; якщо ж той, що так учинив, буде неімуцим, хай дасть, скільки зможе, і хай візьме із себе навіть ту саму одягу свою, у якій він ходить, а про решту нехай поклянесться по своїй вірі, що інший ніяк допомоги йому; після цього за провину хай не стягнуть.

Про це: якщо украде русич що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русича, і злодій буде спійманий, у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть ні християни, ні руси, але ще і нехай забере своє той, який втратить. А якщо віддасться в руки злодій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде укладено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрібно.

Про це: якщо ж хто, чи русич християнину, чи християнин русичу, завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь у другого, нехай верне потрібно.

Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурюю, чи земною перепоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така ж сама біда човну руському, то ми проведемо його в Руську землю; і хай продають товар того човна; і якщо може продати що з човна, ми виволочимо їм. А коли ми, руси, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цезаря вашого, то ми, пропустимо з честю їх проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться кому з того човна в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русами, або взято що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніше кари.

Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту країну, і якщо знайдеться чи русин, чи гречин, що викуплять і вернуть викуплену особу у свою країну, то візьмуть ті, які його купили, ціну його або візьмуть за нього, що вважається на торзі на той день ціною і челядина. Так само якщо з війська взятий буде тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і оддана буде ціна його, як уже сказано, що й на торзі.

Коли потрібно буде на війну іти і якщо виникне вам потреба, а ці захотять віддати честь вашому цезарю, – то коли в будь-який час скільки їх прийде і схочуть вони остатись у цезаря вашого своєю волею, – нехай вони будуть.

Про полонення русами, які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще про полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, – цих продають по двадцять золотих, і хай прибудуть вони в Греки.

Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, – хай підтвердиться це челядином, нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо вони втратили челядина і жаліються, – нехай позивають і, знайшовши його, нехай заберуть: якщо ж який-небудь місцевий не дасть учинити цей розшук, – хай буде він винуватим.

Про русів, що служать у Греках у християнського цезаря. Якщо хто помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх не матиме, хай верне майно найближчим родичам в Русь. Якщо ж учинить заповіт, – той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його із русів, що торгують, з різних, що прибувають в Греки і надовго залишаються.

Якщо злочинець не повернеться в Русь, – хай жаліються руси християнському цезарю і схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке.

На підтвердження ж і непорушність бути межі вами, християнами, і руссю, цей мирний договір учинили ми і ви, оба новим написанням на двох хартіях, – цезаря вашого і своєю рукою, притягальним чесним хрестом і святою єдиносущою трійцею єдиного істинного Бога нашого засвідчив і дав нашим послам. Ми ж клялися цезарю вашому, од Бога сущому, яко Божому створінню, по законам і звичаям народу нашого не переступати ні нам, ні іншому з країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. І це написання дали ми обом цесарям вашим для підтвердження, що договору цьому бути на укріплення і засвідчення існуючого межі нами миру місяця вересня в другий день, а в індікт п'ятнадцятий, у рік від створіння світу 6420».

Перелік послів Олега, етимологія їх імен не викликають сумнівів стосовно скандинавського походження¹⁵⁷.

Фактично союзні стосунки наступили дещо раніше, бо Костянтин VII Багрянородний в трактаті «Про церемонії» повідомляє про участь руських кораблів в експедиції візантійського флоту на Крит у 910 р.¹⁵⁸.

Демонстрація походу на Константинополь. Погоджуючись із згаданими думками О. Шахматова, Г. Острогорського, Р. Дженкінса та О. Кажда-на стосовно вірогідності походу 907 р., звертаю увагу на деякі особливості цього походу, які привернули увагу багатьох дослідників. Це стосується в першу чергу розповіді про поставлені на колеса кораблі, які під парусами за вітром рушили на візантійську столицю. Погляди різноманітних дослідників на цей епізод ґрунтовно проаналізовані О. Ридзевською¹⁵⁹. Їхні пошуки паралелей в розповідях Саксона Граматика про Рагнара Ладброка та інших епізодах тільягували на берег свої дракари та переміщали їх з допомогою катків, з бажанням демонстрації сили з метою психологічного впливу на противника. Переміщення кораблів з розпущеними парусами на катках могло мати місце і в реальному житті, а могло бути і поетичним відбитком демонстрації сили в передачі скальда, який був учасником цього походу. Не маючи намірів і реальної можливості здобути візантійську столицю, Олег був зацікавлений у переговорах і домовленості з імперією. Тому пустошачи околиці візантійської столиці, він використав першу можливо більш ефективну нагоду для демонстрації сили і своїх можливостей для спонукання противника до переговорів. Це могла бути і імітація наступу кораблів суходолом, при цьому вітрила, зрозуміло, могли відігравати лише імітаційну роль, а самі судна переміщалися, як звично, на катках.

Тасмниця загибелі князя Олега. ПВЛ відносить смерть Олега до 912 р., вказуючи на його могилу на Щекавиці¹⁶⁰. Там же приведено і відому версію про смерть князя від укусу змії. За Новгородським Першим літописом Олег помер у 922 р.¹⁶¹ від укусу змії, але в околицях Ладоги, де і був похований.

О. Шахматов виділив три літописні версії, з яких саме новгородська версія найкоротша. На його думку, сюжет про смерть Олега вже був присутнім у Найдавнішому зведенні 1039 р., за яким Олег загинув за морем.

У Початковому зведенні місце загибелі було перенесено в Ладугу, а в Повісті временних літ – до Києва¹⁶². Напевно все ж легенда про смерть Олега існувала у кількох варіантах, а Нестор для свого зведення просто вибрав найбільш багатий на події¹⁶³. Поштовхом до двох останніх варіантів стала наявність Олегових курганів-могил в околицях Ладоги та Києва¹⁶⁴. Навколо першої могили в Ладозі досі достатня кількість змій, що мимоволі підштовхує до довір'я легенді.

Мені здається більш правдоподібною дата смерті Олега, яка подана в Першому Новгородському літописі (922 р.). Редактор ПВЛ міг з політичних мотивів перенести події на 10 років назад, на час найвищого піднесення Олега, аби не показувати свого героя у непривабливому для нього світлі після того як поразка в поході на Каспій у 912/913 рр. і переворот в Києві на користь Ігоря Рюриковича змусили його повернутися в Ладугу, де він і завершив своє життя, сповнене бурхливих подій. Якщо прийняти, що на початку 80-х років IX ст. Олег мусив мати не менше 30 років, то у 922 р. йому було за 70.

А. Чернов вважає, що 922 р. з'явився в результаті некоректного переведення дати 912 р. по рахунку олександрійської ери (з різницею 5500/5501 рік)¹⁶⁵, а Олег помер невдовзі після підписання ним в Києві 2 вересня 912 р. тексту угоди з Візантією, яку його послі повезли до візантійського двору¹⁶⁶.

Взагалі-то смерть від власного коня, з черепа якого виповзає гадюка, і понуре віцунство співзвучні з мотивом відплати, з мотивом (однаково страшним як для вікінгів так і для слов'ян, що поклонялися Перуну-Одину) смерті від власного меча¹⁶⁷. Так Ігор і його двір могли відплатити Олегові за те, що він довго не допустив до управління державою законного спадкоємця Рюрика. Могли прилучитися до цього і волхви, для яких прийняття Олегом християнства загрожувало повною втратою позицій у суспільстві. А остаточно заплутало все редагування літопису за яким герой, який об'єднав землі вздовж дніпровського шляху, помер у zenіті слави після переможного миру 911 р.

Контури реалій. Оцінки діяльності князя Олега серед тих дослідників, які визнають його історичність, теж неоднозначні. Досі багато прихильників зберігають патріотичні висновки, що князь Олег, знищивши слов'янську природну династію Кия, нащадками якого були Аскольд і Дір, зупинив самобутній розвиток і приніс тільки варязьку непримирненість та жорстокість¹⁶⁸. Переважна більшість дослідників намагається узгодити реалії біографії літописного Олега з варіантами хозарсько-еврейських документів, скандинавських саг та європейських легенд, герої яких часом носять співзвучні імена.

Виловити контури реалій життя і діяльності князя Олега можливо тільки взявши за основу літописну розповідь у поєднанні з текстом угоди 911 р., автентичність якого особливих сумнівів не викликає. В результаті вищенаведеного аналізу, усвідомлюючи дискусійність більшості піднятих проблем, можна сформулювати наступне:

1. Helgi (Олег) походив з родини давніх конунгів Ладоги, які були шведського (готландського) походження. Він народився близько 850 р. Намагаючись закріпити своє становище у Ладозі і знайти прихильність місцевої старої *русі*, Рюрик одружився з сестрою Олега і наблизив його до себе, а перед смертю призначив регентом при юному племіннику Ігорі.

2. Олег – поширене в цей період серед скандинавської еліти ім'я (*Helgi* – священний від *heilagr* – святий). *Віцций* це фонетичне і змістовне відбиття імені *Хельгі* у слов'янському середовищі.

3. Початок занепаду Волзько-Балтійського шляху, який призвів до скорочення східної торгівлі і потоку арабського срібла, яке досі регулярно поступало в Ладогу в обмін на північні хутра, підштовхнув Олега до південної експансії, в ході якої він спочатку опанував князівство кривичів з центром у Смоленську, а пізніше – наступне князівство з центром у Любечі.

4. У 882 р., використавши сприятливу політичну кон'юктуру і союз з уграми, а також перехід на свою сторону частини вікінгів з оточення кагана Русі Аскольда, Олег підступом оволодів Києвом, при цьому був вбитий Аскольд. Використовуючи далі союзні стосунки з уграми, Олег спробував підпорядкувати собі сусідні князівства древлян (883), сіверян (884) та радимичів (885), а у 897-899 рр. спрямував міграцію угрів повз свої землі на територію, зайняту хорватськими та волинськими князівствами.

5. Перенісши центр сформованої ним імперії (союзу суперсоюзів, які знаходилися на стадії дружинних держав) до Києва, Олег залишив на княжіннях *світлич князів* – представників місцевих племінних династій, а Ігоря Рюриковича усунув від державних справ, одруживши його з княжною (версії походження якої розглянені нижче), яка в його честь прийняла ім'я Ольги.

6. Намагаючись добитися визнання та нормалізації стосунків з Візантією, Олег здійснив демонстрацію нападу на Константинополь у 907 р., яка завершилася перемир'ям. Після довгих переговорів, реально наданої візантіяцям військової допомоги у 910 р. та переходом самого Олега у християнство, візантійський дипломат Іоанн у Києві підготував текст угоди, яка була підписана Олегом 2 вересня 911 року і відправлена в Константинополь з великим посольством. Сприймавши з радістю звістку про хрещення князя Олега, василевс Лев VI продемонстрував посольству красоту константинопольських храмів.

7. Підпорядкування *радимичів* та *сіверян* і активна південна політика Олега не могла не викликати певного загострення стосунків з Хозарією, яка контролювала каспійську торгівлю і виходи до арабського срібла. Пробуючи знайти прямі шляхи на Каспій в обхід Хозарії та заснувати там власні факторії, окремі вожді вікінгів, скоріше всього підвладні або контрольовані Олегом, у 909-910 рр. здійснили достатньо успішні походи на Каспій. Невдалий похід 912/913 р. був продовженням цієї політики.

8. Десь після 913 р. оточення Ігоря використало каспійську невдачу Олега та внутрішню опозицію його політики християнізації. В результаті

сам Олег змушений був опустити Київ і повернутися до Ладози, де і помер у 922 р.

9. Легенда, пов'язана з його смертю, могла бути нав'язана як відомими на Русі з IX ст. мотивами скандинавського фольклору, так і природними реаліями Олегової могили в Ладозі, а також скритою ненавистю до узурпатора зі сторони князя Ігоря та жрецької верхівки.

10. Що ж стосується іншого «моравського» Олега, який у 940-949 рр. займав моравський престол, то, за умови, що такий князь справді існував, він міг бути справді сином Олега Віщого, змушеним до еміграції за правління Ігоря, якому німецький король Оттон I допоміг опанувати моравський стіл.

11. Якщо хозарсько-єврейські документи не сфабриковані А. Фірковичем, то в них знайшла відбиток діяльність у 941-943 рр. чернігівського князя, який теж носив популярне серед вікінгів ім'я Олег, як і припускав Г. Вернадський.

Примітки

1. Томсен В. Начало русского государства. – Москва, 1891. – С. 65; Мельникова Е.А. Скандинавские антропонимы в Древней Руси // Восточная Европа в системе экономических и культурных связей / VI Чтения памяти В.Т.Пашуто, 18-20 апреля 1994 г. – Москва, 1994. – С. 23.
2. Грот Л.П. Мифологические и реальные шведы на севере России: взгляд из шведской истории // Шведы и русский Север (К 210-летию Александра Лаврентьевича Витберга). Материалы Международного научного симпозиума. – Киров, 1997. – С. 153-158.
3. Гедеонов С.А. Варяги и Русь. – Москва, 2004. – С. 182-185.
4. Кузьмин А.Г. Об этнической природе варягов (к постановке проблемы) // Вопросы истории. – 1974. – № 11. – С. 65.
5. Галкина Е.С. Тайны Русского каганата. – Москва, 2002. – С. 365.
6. Höffler O. Das Opfer im Semnoenhein und die Edda // Edda, Skalden, Festscheift Felix Genzmer. –Helderberg, 1952. – S. 1-67; Vries J. de. Die Helgilieder // Arhiv for nordisk filologi. – B.72. – 1957. – S. 124-154; Pritsak O. The Origin of Rus'. – Vol. 1. – Cambridge (Mass.), 1981. – P. 120-123.
7. Лященко А. И. Летописные сказания о смерти Олега Вещего // Известия Отделения русского языка и словестности. – Т. 29. – Ленинград, 1925. – С. 262-267.
8. Петрухин В.Я. К дохристианским стокам древнерусского княжеского культа // Политропон. Сборник статей к 70-летию В.Г.Топорова. – Москва, 1998. – С. 886; Мельникова Е.А. Олег Вещий. К проблеме адаптации скандинавских культурных традиций в Древней Руси // Материалы Международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения проф. М.И.Стеблин-Каменского. 10-12 сентября 2003. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 355-357; Її ж. Ользь/Олег Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя // Ad fontem. У источника. Сборник статей в честь С.М.Каштанова. – Москва, 2005. – С. 138-146.
9. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 37; Т.2. – Стб. 16; Т. 9. – С. 15.
10. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 16.

11. Новгородская первая летопись старшего и младшего извода / С предисловием и под. ред. А.Н. Насонова. – Москва–Ленинград, 1950. – С. 107.
12. ПСРЛ. – Т.7. – С. 268.
13. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 318.
14. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1. – Київ, 1913. – С. 408-409.
15. Новосельцев А.П. Образование древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С. 3-20.
16. Ловмянский Х. Русь и норманны. – Москва, 1985. – С. 135-140.
17. Лебедев Г.С. Эпоха викингов. – С. 245.
18. Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 127.
19. Див.: Шлецер А.Л. Нестор. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1809. – С. 5-8; – Т.2. – Санкт-Петербург, 1809. – С. 634, 641, 752-758; Лебединцев П.Г. Какая местность в древности называлась Олеговой могилой // Киевские университетские известия. – 1876. – № 12. – С. 29-34; Steenstrup J. CHR. Normannerne. – Bd.1. – København, 1876. – P. 120-128; Storm G. Kritiske bidrag til vikingetidens historie. – Cristiania, 1878. – P. 92-99; Boer R.C. Uber die Orvar-Odds saga // Arkiv for nordisk filologi. – Bd.8. – 1892. – H.2. – P. 109-112; Olrik A. Kilderne til saksens oldhistorie. – Bd.2. – København, 1894. – P.125-132; Кирпичников А.И. К литературной истории русских летописных сказаний // Известия Отделения русского языка и словестности. – 1897. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 54-59; Халанский М.Г. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1902. – № 8. – С. 281-299; Тиандер К.Ф. Поездки скандинавов в Белое море. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 235-245; Сергеевич В.И. Лекции и исследования по древней истории русского права. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 626-628, 631-632, 635; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – Київ, 1913. – С. 235, 383, 405-406, 409-411, 413, 418-421, 429-437, 478-479, 585, 587; Коковцев П.К. Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X веке // Журнал Министерства народного просвещения. – 1913. – № 11. – С. 115-128; Пархоменко В.А. К вопросу о хронологии и обстоятельствах жизни летописного Олега // Известия Отделения русского языка и словестности. – Т.19. – Кн.1. – 1914. – С. 245-260; Иловайский Д.И. Вероятное происхождение св. кн. Ольги и новый источник о князе Олеге. – Москва, 1914; Шахматов А.А. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря // Записки нефилологического об-ва. – Вып. 8. – Петроград, 1915. – С. 391-395; Thomsen V. Samlede af handlinger. – Kobenhavn–Kristiania, 1919; Истрин В.М. Договоры русских с греками X в. // Известия Отделения русского языка и словестности. – Т.28. – Ленинград, 1924. – С. 386-387; Лященко А. Летописные сказания о смерти Олега Вещего // Извещения Отделения русского языка и словестности. – Т. 29. – 1925. – С. 274-278; Його ж. Сага про Олафа Трюгвасона і літописні оповідання про Ольгу // Україна. – 1926. – Кн.4. – С. 3-23; Мещанинов И.И. Халдовы ворота // Язык и литература. – Т. 3. – Ленинград, 1929. – С. 59-69; Рыздзевская Е.А. К летописному сказанию о походе Руси на Царьград в 907 г. // Известия АН. 7 серия: Отделение общественных наук. – Ленинград, 1932. – № 6. – С. 471-479; Обнорский С.П. Язык договоров русских с греками //

Язык и мышление. – Вып. 6-7. – Москва–Ленинград, 1936. – С. 75-85; Пархоменко А.В. Когда жил Великий Олег? // *Slavia*. 1936-1937. – Р. 14. – Sv. 1/2. – S. 170-175; Бахрушин С.В. Некоторые вопросы истории Киевской Руси // Историк-марксист. – 1937. – № 3. – С. 172-173; Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – Т. 1. Киевская Русь. – Москва, 1938. – С. 69; Соловьев А.В. Заметки о договорах Руси с греками // *Slavia*. – 1938. – R.15. – Sv.3. – S. 402-417; Мавродин В.В. Славяно-русское население Нижнего Дона и Северного Кавказа в X-XIV веках // Уч. зап. Ленинградского гос. пед. ин-та им. А.И. Герцена. ФИН. – Т.11. – 1938. – С. 244-249; Ostrogorsky G. L'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907 // *Annales de Institut Kondakov. Seminarium Kondakovianum*. – Vol.11. – Praha, 1939. – P. 47-61; Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – Москва–Ленинград, 1947. – С.162-165; Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1949. – С. 449-450; Свенціцкий І. Питання про автентичність договорів Русі з греками в Х в. // Питання слов'янського мовознавства. – Кн.2. – Львів, 1949; Vasiliev A.A. The Second Russian Attack on Constantinople // *Dumbarton Oaks Papers*. Cambridge Mass., 1955. – № 6. – P. 216-221; Мольнар Э. Проблема этногенеза и древней истории венгерского народа. – Будапешт, 1955. – С.112-118; Переньи Я. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами // *Studia slavica*. – 1956. – Т. 2. – S. 9-24; Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, – 1956. С. 101-129; Павлучкова М.П. Русско-венгерские отношения до начала XIII века // История СССР. – 1959. – № 6. – С. 145-155; Soloviev A.V. Die angebliche ungarische Herrschaft in Kiev im 9. Jahrhundert // *LGO*. – Т. 8. – 1960. – P. 123-129; Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963. – С. 178-179; Bartha A. 9-10. szazadi magyar tarsadaiom. – Budapest, 1968; Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий) // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т. 30. – Москва, 1976. – С. 17-21; Кузьмин А.Г. Начальные этапы древнерусского летописания. – Москва, 1977. – С. 330-337; Сахаров А.Н. Поход Руси на Константинополь в 907 г. // История СССР. – 1977. – № 6; Його ж. Дипломатия Древней Руси. – Москва, 1980. – С. 80-89; Рыздзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в X – первой половине XIII вв. – Москва, 1978. – С. 176-179; Николаев В.Д. Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о руси-дромитах и поход Олега на Константинополь в 907 г. // Византийский Временник. – Т. 42. – 1981. – С. 147-153; Брайчевский М.Ю. К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860-863) // Советский ежегодник международного права. 1982. – Москва, 1983; Його ж. Утверждения христианства на Руси. – Київ, 1988. – С. 77-83; Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – Киев, 1986. – С. 77-81; Войтович Л.В. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. – Київ, 1992. – С. 17-18; Його ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 113, 115-119, 368, 383, 387, 396; Його ж. Князь Олег Віщий: легенди і загадки // Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет ім. В.Дала. – Вып. 2. – Луганськ, 2004. – С. 190-202; Його ж. Князя доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 203-210; Перхавко В.Б. Летописное предание о захвате князем Олегом Киева в 882 г. // Образование Древнерусского государства: спорные проблемы. – Москва,

1992. – С. 52-60; Виролайнен М.Н. Загадки княгини Ольги: Исторические предания об Олеге и Ольге в мифологическом контексте // Русское подвижничество. – Москва, 1996. – С. 66-70; Глазырина Г.В. Исландские викингские саги о Северной Руси. – Москва, 1996. – С. 187-189; Петрухин В.Я. Походы Руси на Царьград: К проблеме достоверности летописи // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1997. – С. 65-69; Його ж. Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. – Москва, 2000. – С. 222-229; Пчелов Е.В. Генеалогия древнерусских князей IX–XI в. – Москва, 2001. – С. 110-125; Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня» в древнерусской и древнескандинавской традициях // От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный член-кор. РАН Я.Н. Щапову. – Москва, 2005. – С. 95-108.
20. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963. – С. 179.
21. Мельникова Е.А. Ольгь/Олег Вещий. – С. 139-143.
22. Vøe A. Helgi // Kulturhistorisk lexicon for nordisk middelalder. – V.6. – København, 1961. – S. 353-354.
23. Magistri Adami Bremensis Gesta hammaburgensis ecclesiae pontificum / Hrsg. von B.Scheidler. – Hannover–Leipzig, 1917. – I, 50; Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви / перевод В. В. Рыбаков // Немецкие анналы и хроники X–XI столетий. – Москва, 2012. – I, 50. С. 324.
24. Annales Fuldenses // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – T.1. – Hannover, 1826. – P. 413.
25. Прицак О. Походження Русі // Хроніка. – № 1/2. – Київ, 1994. – С. 19.
26. Див.: Санчук Г.Э. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С. 195-212.
27. Pritsak O. Oleg the Seer and Oleg the Grand Prince of Rus' // Oleksander Ohloblyn Festschrift / W. Omelchenko. – New York, 1978. – P. 389-399.
28. Lind E.H. Norsk-Isländska dopnamn och fingerade namn frånmedeltiden. – H.4. – Uppsala–Leipzig, 1909. – S. 508-510; Owe J. Svenskt runnamnregister. – Stockholm, 1993. – S. 39.
29. Stephen A. Mitchell. Fornaldarsögur // Medieval Scandinavia. An Encyclopedia / Ed. Ph. Pulsiano. –New York, 1993. – P. 206-208.
30. Boer R.C. Über die Qrvar-Odds saga // Arkiv för nordisk filologi. – T.8. – Lund, 1892. – S.97-139; Idem. Weiteres zu Qrvar-Odds saga // Ibidem. – S. 246-255; Тиандер К.Ф. Поездки скандинавов в Белое море. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 132-139.
31. Orvar-Odds saga. – Leiden, 1888. – P. 95.
32. Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня» в древнерусской и древнескандинавской традиции // От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я.Н.Щапову. – Москва, 2005. – С. 95-108; Неклюдов С.Ю. Легенда о вещем Олеге: опыт исторической реконструкции // Историко-филологический сборник «Con amore» в честь Любови Николаевны Киселевой. – Москва, 2010. – С. 366-395.
33. Boer R.C. Über die Qrvar-Odds saga. – S.109-112.

34. Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. – Москва, 1978. – С. 186.
35. Тиандер К.Ф. Поездки скандинавов в Белое море. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 235-245.
36. Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. – С. 190.
37. Лященко А.И. Летописные сказания о смерти Олега Вещего // Известия отделения русского языка и словестности. – Т.29. – 1924. – С. 254-288; Беляев Н.Т. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи // Seminarium Kondakovianum. – Т. 3. – Praha, 1929. – С. 256.
38. Stender-Petersen A. Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik. – Aarhus, 1934. – S. 182-188; Ловмянський Х. Русь и норманни. – С. 136.
39. Paprocki V. Zrcadlo Slavného Markgrabství Moravského. – Olomouc, 1593. – S. 89-90.
40. Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я Х-ХІ століть // П'яті «Ольжині читання». Пліснеськ, 7 травня 2010 року. – Львів–Броди, 2011. – С. 63-66.
41. Janeček J., Londo J. České herby. – Praha, 1988. – S. 357.
42. Див.: Филин Н.В. Летопись Яна Амоса Коменского и киевские предания о Елье Моравленине / Об историческом прототипе Ильи Муромца // Альманах «Армагеддон». – Москва, 1999. – № 7.
43. Токшонь (бл. 931-970) був правителем Угорщини у 955-970 рр., але за правління його старшого брата Фауса (945-955) він займав високе становище у війську (Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. – Біла Церква, 2008. – С. 13).
44. Див.: Pesina z Čehorodu Thomas Jan. Mars Moravicus. – Dobrosławina, 1677. – Р. 230-234.
45. Див.: Stredowsky J.G. Sacrae Moraviae historia sive vita ss. Cyrili et Methodii. – Solisbaci, 1710. – P.523-540.
46. Флоровский А.В. Русское летописание и Я.А.Коменский // Летописи и хроники. Сборник статей. 1973 г. – Москва, 1974. – С. 312-316.
47. Кузьмин А.Г. Падение Перуна. – Москва, 1988. – С. 153-154.
48. Фризе Х.Ф. фон. История польской церкви от начала христианства в Польше до нашего времени / Пер. М.П.Устимовича. – Т.1. – Варшава, 1895. – С. 33-34, 41-44.
49. Імена Ярослав і Ярослава виникли у русько-варязькому середовищі на першому етапі асиміляції варягів-русі, в родині чеського князя Х ст. таких імен не могло бути.
50. Див.: Фомин Н.В. Об историческом прототипе Ильи Муромца // Альманах «Армагеддон». – № 7. – Москва, 1999.
51. Халанский М.Г. Об отношении былин об Илье Муромце к Сказаниям об Олеге Вещем // Журнал Министерства народного образования. – 1911. – Сентябрь. – С. 56-57.
52. Турилов А.А. К истории Великоморавского наследия в литературе южных и восточных славян // Великая Моравия и ее культурно-историческое значение. – Москва, 1985. – С. 257-260; Лавров П.А. Материалы к истории возникновения древнейшей славянской письменности // Там само. – С. 277.
53. Иловайский Д.И. Богатырь-казак Ильи Муромец как историческое лицо // Русский архив. –Москва, 1893. – Кн. 5. – С. 33-58.

54. Див.: Веселовский А. Исполин Илья Муромец у Луиса де Кастильо (Заметки к истории русского эпоса) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1883. – Апрель. – С. 216-220; Миллер В.Ф. Илья Муромец // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. – Т.12А. – Санкт-Петербург, 1894. – С. 949-951; Марков А. К вопросу о прозвище Ильи Муромца // Этнографическое обозрение. – 1900. – № 1. – С. 159-160; Глазырина Г.В. Илья Муромец в русских былинах, немецкой поэме и скандинавской саге // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР. – Москва, 1978. – С. 193-196.
55. Див.: Королев А.С. Олег Моравский // Загадки первых русских князей. – Москва, 2002.
56. Див.: Мицько І. Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги // Конференція «Ольжині читання», Пліснеськ 10 жовтня 2005 року. – Львів, 2005. – С. 61-81; Його ж. Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Другі «Ольжині читання», Пліснеськ–Львів 14-15 червня 2007 року. – Львів, 2007. – С. 18-34; Його ж. Свята Ольга в епосі України // Треті «Ольжині читання», Пліснеськ 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С. 27-39; Його ж. Пліснеський сюжет «Слово о полку Ігореві» // Четверті «Ольжині читання», Пліснеськ 16 травня 2009 року. – Львів, 2010. – С. 26-34; Його ж. До історії поширення у Європі переказів про княгиню Ольгу // П'яті «Ольжині читання», Пліснеськ 7 травня 2010 року. – Львів–Броди, 2011. – С. 3-12.
57. Див.: Мыцько И. Датское происхождение князя Олега // Скандинавские древности. Интернет-конференция 10-30 сентября 2010 / conference.dansk.ru/content/view/28/29/
58. Коковцев П.К. Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X веке // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – № 11. – С. 118-126; Його ж. Еврейско-хазарская переписка в X в. – Ленинград, 1932; Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. – Москва-Иерусалим, 1997. – С. 117-149.
59. Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew documents of the tenth century. – Ithaca–London, 1982. – P. 3-71; Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва, 1990. – С. 216-219.
60. Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – С. 113-123; Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew documents. – P. 101-155; Новосельцев А.П. Хазарское государство. – С. 216-219.
61. Див.: Могаричев Ю.М. Об одном из сюжетов Жития Стефана Сурожского (Бравлин из Новгорода или Песах из С-м-к-рая?) // Хазарский альманах. – Т.6. – Киев–Харьков, 2007. – С. 188.
62. Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – С. 113-123; Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. – С. 141.
63. Цукерман К. Русь, Византия и Хазария в середине X в.: Проблемы хронологии // Славяне и их соседи. – Вып.6. – Москва, 1996. – С. 68-80.
64. Новосельцев А.П. Образование древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С. 3-20.
65. Вернадский Г.В. Киевская Русь. – Москва, 1996. – С. 41.
66. Вестберг Ф. Записка готского топарха // Византийский временник. – Т.15. – Москва, 1910; Мошин В.А. Хельгу хазарского документа // Slavia. – Roč.15. – 1938;

- Скрынников Р.Г. Войны Древней Руси // Вопросы истории. – 1995. – № 11-12. – С.28. Подібною була давня гіпотеза Володимира Мавродіна за якою Олег був князем чи воєводою Причорноморської Русі, який порвав з Києвом або взагалі не був з ним пов'язаний, а новгородський літописець сплутав його з Олегом і переніс події до близької йому Ладоги.
67. Петрухин В.Я. Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А.П. Новосельцева / Отв. ред. Т.М. Калинина. – Москва, 2000. – С. 222-229.
68. Половой Н.Я. О русско-хазарских отношениях в 40-е гг. X в. // Записки Одесского археологического общества. – Т. 1(34). – 1960. – С. 343-353; Артамонов М.И. История хазар. – Ленинград, 1962. – С. 380, 384; Його ж. Воєвода Свенельд // Культура Древней Руси. – Москва, 1966. – С. 30-35.
69. Див.: Гаркави А.Я. Сказания еврейских писателей о хазарах и Хазарском царстве. – Санкт-Петербург, 1874. – С. 78, 153; Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – С.31; Pelliot P. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Suivi de Quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en «ar» / Luvres posthumes de Paul Pelliot. – Paris, 1950. – P. 222; Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew documents. – P. 77-79; Майко В.В. Средневековое городище на плато Тепсень в юго-восточном Крыму. – Киев, 2004. – С. 37-45; Семенов И.Г. К интерпретации сообщения «Кембриджского анонима» о походе Хельгу «царя Руси» // Хазары. Евреи и славяне. – Т. 16. – Москва–Иерусалим, 2005; Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. – Ч.1-2. – Харьков, 2005. – С. 1535-1552; Кизиллов М.Б. Крымская Иудея. – Симферополь, 2011. – С. 81-83.
70. Бушаков В. Як укладалася докладна редакція так званого листа хозарського царя Йосифа // Хазарский альманах. – Т.4. – Киев–Харьков, 2005. – С. 118-127.
71. Майко В.В. Средневековое городище на плато Тепсень. – С. 44, 45.
72. Сазанов А.В., Могаричев Ю.М. К дискуссии о так называемом походе Песаха в Крым: археологический аспект // Археологический альманах № 28: Древняя и средневековая Таврика. Сборник статей, посвященный 1800-летию города Судака. – Донецк, 2012. – С. 141-148.
73. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 37; Т. 2. – Стб. 16; Т. 9. – С. 15.
74. Vernadsky G. Ancient Russia. – New Hawen, 1943. – P. 366.
75. Див.: Демин С.В. Олег – основатель государства Киевской Руси // http://ulfdalir.ulver.com/literature/Demin_Oleg.htm
76. Див.: Мельникова Е.А. Ольгь/Олег Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя // Ad fontem: У источника. Сб. стат. В честь С.М. Каштанова. – Москва, 2005. – С. 138-146; Мыцько И.З. Датское происхождение князя Олега // Скандинавские древности. Интернет-конференция. 10-30 сентября 2010. – <http://conference.dansh.ru/content/view/28/39/>
77. Bayer Th. S. De Varagis // Commentarii Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae. – Т. 4 (ad annum 1729). – 1735. – P. 301.
78. Ловмянський Х. Русь и норманны. – С. 136.
79. Новосельцев А.П. Образование древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С. 13-14.
80. Брайчевський М.Ю. Когда и как возник Киев. – Киев, 1964. – С. 160-164; Його ж. Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988. – С. 37-76.

81. Див.: Кузенков П.В. Поход 860 г на Константинополь и перове крещение руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г. – Москва, 2003. – С. 3-172.
82. Брайчевский М.Ю. Утверждения христианства на Руси. – С. 80-82.
83. Третьяков П. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – Москва–Ленинград, 1966. – С. 14.
84. Борецкий-Берфельд Н. История Венгрии в средние века и новое время. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 1.
85. Мольнар Э. Проблема этногенеза и древней истории венгерского народа. – Будапешт, 1955. – С. 43.
86. Хайду П. К этногенезу венгерского народа // Actes de Lavra / Ed. par G.Rouillard, P. Collomh. –Т.1. – Paris, 1937. – P. 248-316.
87. Альфан Л. Варвары от Великого переселения народов до тюркских завоеваний IX века. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 240.
88. Геродот. История. IV, 22 [Геродот. Історія. – Київ, 1993. – С. 185].
89. Див.: Трубникова Н.В. Племена городецкой культуры // Труды Гос. Исторического Музея. – Вып. 22. – Москва, 1955.
90. Грот К. Моравия и Мадыяры с половины IX в. до начала X в. – Санкт-Петербург, 1881. – С. 152.
91. Шушарин В.В. Венгерские племена до прихода в Среднее Подунавье // История Венгрии. – Т.1. – Москва, 1971. – С. 89.
92. Письмо брата Юлиана о монгольской войне // Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах в Восточной Европе. Подготовка текста и перевод С.А. Аннинского / Исторический архив. – Т. 3. – Москва–Ленинград, 1940. – С. 83-90.
93. Perényi József. Magna Hungaria kérdéséhez // Magyar Nyelv. – Budapest, 1959. – 486-487 old.
94. Шушарин В. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. –Москва, 1961. – С. 89.
95. Там само. – С. 89.
96. Теплоухов А.Ф. Следы былого пребывания угорского народа и последующая смена его пермским и русским народами // Зап. Урал. об-ва любителей естествознания. – Т.39. – Сведловск, 1924. – С. 104-108.
97. Дейвіс Н. Європа: Історія. – Київ, 2001. – С. 312.
98. Грот К. Моравия и мадыяры с половины IX в. до начала X в. – Санкт-Петербург, 1881. – С. 186.
99. Смирнов А. Археологические данные об угро-венграх в Поволжье // Проблемы археологии и древней истории угров. Сборник статей советских и венгерских археологов. – Москва, 1972. – С. 191.
100. Мольнар Э. Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. // Studia Historica. Academiæ scientiarum Hungaricæ. – Budapest, 1955. – 116-118 old.
101. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX–початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 116.
102. Артамонов М. История хазар. – Ленинград, 1962. – С. 342.
103. Степанов П. Памятники угорско-мадыарских (венгерских) племен в Среднем Поволжье. – Москва, 1964. – С. 146.

104. Czeglédy K. Magyar őstörténeti tanulmányok. – Budapest, 1985. – 53-54 old; Bartha A. A Magyar honalapítás. – Budapest, 1987. – 528, 1487 old.
105. Дейвіс Н. Європа: Історія. – С. 331.
106. Бертольд В.В. Извлечения из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар» // Бертольд В.В. Сочинения. –Т. 8. – Москва, 1975. – С. 58.
107. Macartney C.A. The Magyars in the Ninth Century. – Cambridge, 1930. – P. 127.
108. Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836-889 гг. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. 6. – Симферополь, 1998. – С. 663-688.
109. Várczi G. A Magyar szókincs eredete. – 2 bőv. – Budapest, 1958. – 131 old; Kristó Gy. Levedi törzsszövegétől Sent István államág. – Budapest, 1980. – 35-39, 41 old.
110. Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI вв.: Тексты, пер., коммент. –Москва, 1993. – С. 7-8. Войтович Л. «Баварский географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 12-33.
111. Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 205-206.
112. Cross S.N. The Russian Primary Chronicle. – Cambridge, Mass. 1930. – P. 147.
113. Перени Й. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами // Studia Slavica. – Т.2. – Budapest, 1956. – S. 15.
114. Мольнар Э. Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. // Studia Historica. Academiæ scientiarum Hungaricæ. – Budapest, 1955. – S. 127.
115. Шушарин В. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. –Москва, 1961. – С. 132.
116. Вернадский Г. Киевская Русь / Пер. с англ. Е.П.Беренштейна, Б.Л.Губмана, О.В.Овчинниковой. Под ред. Б.А.Николаева. – Тверь, 1996. – С. 33-34.
117. ПСРЛ. – Т.2. – Стб.16-17, 320, 444, 515.
118. Павлушкова М. Русско-венгерские отношения до начала XIII в. // История СССР. – 1959. – № 6. – С. 150; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 206-207.
119. Повесть временных лет / Под ред. В. Адриановой-Перетц. – Ч. 1. – Москва–Ленинград, 1950. – С. 21.
120. Див.: Новосельцев А. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С. 391.
121. Мавродин В. Образование древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С. 192.
122. Смирнов А. Археологические данные об угро-венграх в Поволжье // Проблемы археологии и древней истории угров. Сборник статей советских и венгерских археологов. – Москва, 1972. – С. 196.
123. Там само. – С. 206
124. Маргер Г.І. Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів // Український Історичний Журнал. – 1969. – № 7. – С. 76-87.
125. Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. – Москва, 1989. – С. 154.
126. Альфан Л. Варвары от Великого переселения народов до тюркских завоеваний IX века. – С. 242.

127. Грот К. Моравия И Мадьяры. – С. 282-304; Борецкий-Бергфельд Н. История Венгрии в средние века и новое время. – С. 2; Златарски В. История на Булгарската държава през средните векове. – Т. 1. – София, 1927. – С. 290-294.
128. Дейвіс Н. Європа: Історія. – С. 331.
129. Альфан Л. Варвары от Великого переселение народов до тюркских завоеваний IX века. – С. 241.
130. Войтович Л. Угро-слов'янські взаємини у другій половині IX ст. // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 58. – Львів, 2009. – С. 41-50; Його ж. Szvjatosláv Volodimirovicz fejdelem titokzatos halála és IX. Századbéli ugor vándorlások rejélyci // Українсько-угорські етюди. – Вип. 2. – Львів, 2012. – С. 27-45.
131. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 34.
132. Новосельцев А.П. Русь и государства Кавказа и Азии // Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 99-101; Його ж. Внешняя политика Древней Руси во времена Олега // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1997. – С. 54-78.
133. Бібл. див.: Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в. – Москва, 1980. – С. 84-88, 148-155; Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). – Харьков, 2009. – С. 439-511.
134. Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001. – С. 211-244, 388-389, 458.
135. Горский А.А. К вопросу о русско-византийском договоре 907 г. // Восточная Европа в древности и средневековье: Международная договорная практика Древней Руси. IX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т.Пашуто. Материалы к конференции. – Москва. 1997. – С. 3-11.
136. Свердлов М.Б. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 135.
137. Grégoire H. La légende d'Oleg et l'expédition d'Igor // Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. – Т. 23. – 1937. – P. 80-94; Dolley R.H. Oleg's Mythical Campaign against Constantinople // Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. – Т. 35. – 1949. – P. 106-155; Idem. Pseudo-Symeon and the Oleg Controversy // The Slavonic and East European Review. – Т.30. – 1952. – P. 554-565; Lascaris M. Les sources épigraphiques de la légende d'Oleg // Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves. – Т. 11. – 1951. – P. 212-221.
138. Grégoire H. Miscellanea epica et etymologica // Bizantion. – Vol. 11. – 1936. – P. 603; Idem. L'histoire et la légende d'Oleg prince de Kiev // La nouvelle Klio. – Т. 4. – 1952. – P. 281-287.
139. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – Москва, 1963. – С. 163-165.
140. Николаев В.Д. Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о руси-дромитах и поход Олега на Константинополь в 907 г. // Византийский Временник. – Т. 42. – Москва, 1981. – С. 147-153.
141. Чернов А. Вещий Олег: крещение и гибель // Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – Львів, 2011. – С. 699-700.

142. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – Київ, 1988. – С. 81-82; Його ж. Вибране. – Т. 1. – Київ, 2009. – С. 72.
143. Franklin S., Shepard J. The Emergence of Rus. 750-1200. – London–New York, 1996. – P. 106.
144. Фалалеева И.Н. Политико-правовая система Древней Руси IX-X вв. – Волгоград, 2003; Бибииков М.В. Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками X в. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2005. – № 1(19). – С. 5-15.
145. Vasiliev A.A. The Second Russian Attack on Constantinople in 907 // *Dumbarton Oaks Papers*. –Cambridg Mass., 1951. – № 6. – P. 161-225.
146. Ostrogorsky G. L'Expedition du prince Oleg contre Constantinople en 907 // *Annales de l'Institute Kondakov*. – V.11. – Praha, 1939. – P. 47-62.
147. Jenkins R. J. H. The Supposed Russian Attack on Constantinople in 907: Evidence of the Pseudo-Symeon // *Speculum*. – V.24. – 1949. – P. 403-406.
148. Каждан А.П. К характеристике русско-византийских отношений в современной историографии (1947-1957) // *Международные связи России до XVIII в.* – Москва, 1961. – С. 9-16.
149. Андрій Чернов висунув гіпотезу, що Олег підступив під стіни Константинополя 26 жовтня 906 р. у 600-річчя смерті св. Дмитрія Солунського, що могло бути сприйнято візантійцями як покарання св. Дмитрієм за їх гріхи і пояснює згадане літописцем порівняння з ним Олега. Дослідник також звернув увагу, що в Ладозі поряд з церквою св. Георгія (в якій на фресці з XII ст. з св. Георгієм поміщений курган схожий на Олегову могилу) знаходилася церква св.Димитрія (Див.: Чернов А. Из Ладogi с любовью. Нелюбилейные заметки // *Terra incognita*. Правозащитный альманах. 2003, февраль-март. – № 1(11)). Цікаво, що інші спроби пояснити появу в цьому сюжеті св. Дмитрія Солунського, зокрема через близькість останнього з св. Георгієм Змієборцем, виглядають досить непереконливо (див.: Чекова И. Фольклорно-эпические парадигмы в повествовании за кнез Олег на староруските летописи // *Годишник на Софийския университет «Св. Климент Охридски»*. Факултет по славянски филологии. Т. 87. Кн. 2. Литературознание. – София, 1994. – С. 76-77).
150. Чернов А. Вещий Олег: крещение и гибель. – С.7 00-725.
151. Každan A. *Oxford Dictionary of Byzantium*. – Oxford, 1991. – P. 1211.
152. Чернов А. Вещий Олег: крещение и гибель. – С. 725-726.
153. Там само. – С. 725-726.
154. ПСРЛ. – Т.1. – Стб.34-38; – Т.2. – Стб. 23-28.
155. Махновець Л. Літопис руський. – Київ, 1989. – С. 22-22.
156. ПСРЛ. – Т.2. – Стб.23.
157. Николаев С. Семь ответов на варяжский вопрос // *Повесть временных лет*. Перевод Д.С. Лихачева, О.В. Творогова. Комментарии А.Г. Боброва, С.Л. Николаева, А.Ю. Чернова при участии А.М. Введенского и Л.В. Войтовича. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 403-408.
158. Constantini Porphyrogeneti imperatoris. *De Cerimoniis Aulae Byzantinae*. – Vol. 1 / Ed. J.J. Reiske. – Bonnae, 1829. – Chap.XLIV; Ostrogorsky G. L'Expedition du prince Oleg. – P. 53-54.
159. Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия. – С. 179-183.

160. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 39.
161. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А.Н.Насонова. – Москва–Ленинград, 1950. – С. 109.
162. Шахматов А.А. Разыскание о древнейших руссах летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 333-335.
163. Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия. – С. 185.
164. Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня» в древнерусской и древнескандинавской традиции // От Древней Руси к Новой России. Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я.Н. Щапову. – Москва, 2005. – С. 105; Неклюдов С.Ю. Легенда о вешем Олеге. Опыт исторической реконструкции // Сопатог: Историко-филологический сборник в честь Любови Николаевны Киселевой. – Москва, 2010. – С. 368-369.
165. Повесть временных лет / Перевод Д.С. Лихачева, О.В. Творогова. Комментарии А.Г. Боброва, С.Л. Николаева, А.Ю. Чернова при участии А.М. Введенского и Л.В. Войтовича. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 283.
166. Чернов А. Вещий Олег: крещение и гибель // Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – Львів, 2011. – С. 699-726.
167. Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия. – С. 60-61.
168. Очерки истории СССР III-IX вв. – Москва, 1958. – С. 733-878.

Резюме

В статье рассматривается проблема выяснения места и роли князя Олега в истории Руси в свете достигнутых историографии.

Ключевые слова: *Олег, Русь, историография, Рюрик, Византия, Киев, источники, Скандинавия.*

Одержано 10 квітня 2013 р.

УДК 930.2:94(477)(092)"1651"

о. Ю.А. Мицик

ЩЕ ОДИН НЕЗНАНИЙ ЛИСТ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1651 РОКУ

У статті з'ясовано стан публікації документів Б. Хмельницького. Наголошується на значимості введення до названого обігу віднайдених в архівах раніше невідомих його листів. Охарактеризовано обставини написання ним 13 березня 1651 року листа литовському гетьману Я. Радзівілли.

Ключові слова: *Б. Хмельницький, Я. Радзівілл, листи, джерела, війна, мир, Військо Запорізьке.*

Національно-визвольна війна або ж Національна революція українського народу 1648-1658 рр. є кардинальною подією в історії України, яка багато в чому визначила особливості історичного шляху України по-